

Specyfika i charakter relacji gospodarczych pomiędzy Kazachstanem a Unią Europejską na przykładzie współpracy energetycznej

Według ekspertów, Kazachstan znajduje się w pierwszej dziesiątce pod względem zasobów ropy naftowej, węgla i uranu oraz w pierwszej dwudziestce na świecie pod względem zasobów gazu ziemnego. W drugiej dekadzie po uzyskaniu niepodległości Kazachstan czterokrotnie zwiększył wydobycie ropy naftowej i stał się światowym liderem w wydobyciu uranu. Dlatego oczekuje się, że w ciągu najbliższych dwóch dekad Kazachstan stanie się liderem w wydobyciu ropy naftowej w WNP. Kompleks paliwowo-energetyczny ma ogromny wpływ na gospodarkę kraju (w 2014 r. odpowiadał za 22% PKB), przynosi 50% dochodów budżetu państwa i jako jedyny sektor przyciąga ogromne inwestycje zagraniczne. Większość inwestycji zagranicznych pochodzi z krajów UE³³.

Charakter i specyfika współpracy Kazachstanu z Unią Europejską w tym obszarze zmieniały się na przestrzeni lat. Ponieważ dyplomacja energetyczna w dużej mierze polegała się na reformach instytucjonalnych i legislacyjnych w Kazachstanie.

W 1992 roku Republika Kazachstan, Sułtanat Omanu i Federacja Rosyjska, która dołączyła się miesiąc później, podpisały pierwszą umowę operacyjną w celu utworzenia Konsorcjum Rurociągów Kaspijskich. W 1996 roku, w wyniku reorganizacji Konsorcjum Rurociągu Kaspijskiego, udział Rosji wynosił 24%, Kazachstanu 19%, Omanu 7%, a reszta została przeniesiona do ośmiu zagranicznych koncernów naftowych: Chevron, British Gas, Agip, Mobil, Lukoil, Rosneft/Shell, Amoco i Oryx. W 1994 r. Kazachstan przedstawił społeczności światowej projekt Konwencji o statusie prawnym Morza Kaspijskiego, co doprowadziło do rozpoczęcia długich negocjacji w sprawie jego wykorzystania. Prezydent Nazarabajew

³³ «Krajowy Raport Energetyczny», 2017: 16.

zauważył, że „zasoby węglowodorów Morza Kaspijskiego będą w przyszłości w stanie konkurować z tak dużymi polami naftowymi, jak Morze Północne, Zatoka Meksykańska i inne”. Pod tym względem problem Morza Kaspijskiego od samego początku przekroczył swój zasięg terytorialny i stał się problemem globalnym. Później, w 1996 r., przyjęto ustawę nr 2828 "O wykorzystaniu podglebia" i ustawę nr 266-XIII "O inwestycjach zagranicznych" w celu ochrony interesów Kazachstanu. W 1995 r. Kazachstan wydał dekret nr 1552 "O zatwierdzeniu mapy bloków i złóż węglowodorów przygotowanych do badań geologicznych i rozwoju".

Na początku lat 90. sektorem elektrycznym zarządzało Kazakhstanenergo, sektorem naftowym Kazakhstanneftegaz, sektorem gazowym Kazakhgazprom, a sektorem uranowym KATEP Corporation. Były to niezależne organizacje sektorowe. Na poziomie ministerstwa rozwiązywano kwestie kompleksowego rozwoju przemysłu energetycznego kraju, zapewnienia stosunków zewnętrznych, opracowania strategii, przyciągania inwestycji... - wspomina K. Baikenov, wicepremier i minister energetyki i zasobów paliwowych Republiki Kazachstanu w 1992 r. W tym okresie rząd Kazachstanu podjął decyzję o przyciągnięciu kapitału zagranicznego w celu rozwoju przemysłu naftowo-gazowego. Pierwszą i największą firmą zagraniczną w branży naftowo-gazowej w Kazachstanie był Chevron (1993, USA), a następnie ExxonMobil (USA), Shell (Wielka Brytania, Holandia), Eni (Włochy), Total (Francja), British Petroleum (Wielka Brytania). Dla rozwoju zagranicznych międzynarodowych firm strony podpisały umowy produkcyjne (PSA) i inne dokumenty dotyczące użytkowania podglebia, w których większość ryzyka była przenoszona na państwo przyjmujące, a inwestorzy otrzymywali liczne korzyści³⁴. Prezydent Nazarbaev wspomina te trudne decyzje w swojej książce "Droga Kazachstanu": "Nie mieliśmy doświadczenia w prowadzeniu zagranicznych negocjacji. Uczyliśmy się, że tak powiem, "w locie" - podczas negocjacji. Główne pytanie, które zawsze zadawałem dla mnie brzmiało: „Czy ta umowa spełnia międzynarodowe standardy? Czy nie jest to sprzeczne z interesami Kazachstanu w przyszłości?” Nasza wiedza i autorytet nie wystarczyły. Potrzebowaliśmy świeżych, innowacyjnych pomysłów i ludzi z doświadczeniem w sytuacjach krytycznych. To było bardzo trudne”³⁵.

Należy zwrócić uwagę na specyfikę Karty Energetycznej. Dokument ten został przyjęty na konferencji w Hadze w dniu 17 grudnia 1991 r. określił przyszłe stosunki inwestycyjne i tranzytowe, gdyż ma większy wpływ na ustawodawstwo Republiki Kazachstanu. W opracowaniu międzynarodowego dokumentu uczestniczyły kraje europejskie, Związek

³⁴ T.K. Tokaev «Ropa i gaz niepodległego Kazachstanu: Wydarzenia. Dane. Ludzie 1991-2016», 2017: 22.

³⁵ N. A. Nazarbaev «Ścieżka Kazachstanu», 2006: 110.

Radziecki, Stany Zjednoczone, Kanada, Japonia i Australia. Jednak podczas zawierania traktatów Karty Energetycznej (1992-1994) USA i Kanada nie podpisały ani jednego dokumentu (zrobiło to 51 krajów). Karta Energetyczna odnosi się do kwestii zachęcania do inwestycji kapitałowych w sektorze energetycznym i swobodnego dostępu do zasobów energetycznych (produkcja i tranzyt). Kazachstan, jako jeden z gospodarzy zagranicznych inwestorów w ramach Karty Energetycznej, ma obowiązek udzielić inwestorom gwarancji i zrzec się immunitetu prawnego. Kazachstan natomiast cieszy się innymi korzyściami, na przykład sygnatariusze Karty Energetycznej zobowiązują się do stworzenia warunków dla instalacji rurociągów i rozwiązania problemów tranzytowych. Dla Kazachstanu, jako kraju śródlądowego, bardzo ważny jest rozwój infrastruktury tranzytowej w tym sektorze.

W wyniku długotrwałych negocjacji w ramach Karty Energetycznej, Unia Europejska zaczęła rozwijać projekty i programy o wielopłaszczyznowym charakterze z innymi krajami. Na początku XXI wieku Unia Europejska, podkreślając swoje zaangażowanie na rzecz zielonej gospodarki i bliskiej współpracy z krajami sąsiadującymi, zadeklarowała zainteresowanie dostawami ropy i gazu z regionu Morza Kaspijskiego. Z tego powodu zainicjowała konferencje ministerialne rozpoczynające się w 2004 r. w Baku i ratyfikowała "Inicjatywę Baku" dotyczącą współpracy energetycznej z 11 krajami Europy Wschodniej, Azji Środkowej i Kaukazu. Ta inicjatywa energetyczna UE została wdrożona poprzez wspieranie rozwoju rynku energii w krajach kaspijskich, inwestowanie w infrastrukturę, wprowadzanie programów energetycznych i ich regulacji oraz promowanie integracji. W ramach wdrażania Zielonej Strategii Energetycznej UE, eksperci Komisji Europejskiej wskazali, że do 25 procent importu energii do UE będzie pochodzić z regionu Morza Kaspijskiego³⁶. W rezultacie Kazachstan został za jednego z najważniejszych partnerów.

Istnieją trzy powody rozwoju współpracy energetycznej UE z Kazachstanem. Pierwszym powodem jest zależność od importowanych surowców energetycznych Unii Europejskiej; drugim powodem jest tendencja do zawierania nowych umów z eksporterami ropy naftowej i gazu, gdyż ze względu na wysokie ceny surowców energetycznych UE zamierza wpływać na nową politykę i dywersyfikować ceny ropy i gazu; trzecim powodem jest ryzyko kryzysów gazowych z Rosją i z Ukrainą³⁷. Następujące cele polityki energetycznej służyły interesom Kazachstanu: integracja z międzynarodowym systemem energetycznym; wzmocnienie środków na rzecz efektywności energetycznej i oszczędzania energii; zapewnienie

³⁶ A.M. Esdauletova «Bezpieczeństwo energetyczne: Unia Europejska, Rosja, Kazachstan», 2008: 141-152.

³⁷ T.K. Tokaev «Współpraca naftowo-gazowa Kazachstanu z Unią Europejską», 2009: 70-77.

bezpieczeństwa energetycznego; zapewnienie bezpieczeństwa środowiskowego; utworzenie nowej infrastruktury energetycznej dla transportu; rozwój zaawansowanych technologii wydobywania i przetwarzania węgla i surowców uranowych; przyciąganie inwestycji w przemysł energetyczny³⁸.

Dyplomacja energetyczna Unii Europejskiej w Kazachstanie zaczęła się rozwijać wraz z podpisaniem protokołu ustaleń w sprawie współpracy energetycznej w 2004 r., uznając Kazachstan za jednego z najważniejszych producentów energii w regionie Morza Kaspijskiego. W 2007 r., po podpisaniu przez Radę UE umowy "UE - Azja Środkowa: Strategia na rzecz nowego partnerstwa", inicjatywy gospodarcze, energetyczne i transportowe uznano za obszary priorytetowe, podczas gdy polityka społeczna, humanitarna i budowanie demokracji stały się integralną częścią wspierania celów gospodarczych. Dyplomacja energetyczna między UE a Kazachstanem jest również aktywnie rozwijana w ramach umowy o wzmocnionym partnerstwie i współpracy między UE a Kazachstanem z 2015 roku.

Umowa o wzmocnionym partnerstwie i współpracy uznaje zaangażowanie obu stron na rzecz zrównoważonej i skutecznej współpracy w sektorze energetycznym. Dotyczy ona bezpieczeństwa energetycznego, przejrzystości, wzajemnych inwestycji, wymiany informacji i współpracy naukowej. W dziedzinie energii węglowodorowej określa warunki tworzenia nowego rynku energii, infrastruktury energetycznej i ochrony środowiska.

Ponadto Kazachstan, jako beneficjent programu pomocy technicznej INOGATE, korzysta z programów inwestycyjnych, takich jak Instrument na rzecz Zrównoważonej Energii, który został sfinansowany w 2008 roku kwotą 300 000 euro. Oprócz tego funduszu, Kazachstan otrzymuje znaczące wsparcie ze strony Unii Europejskiej w ramach różnych programów na rzecz rozwoju sektora energetycznego. UE potrzebuje tych funduszy na integrację energetyczną Azji Środkowej i regionu Morza Kaspijskiego. Przykładowo w 2008 roku rozpoczęto projekt mający na celu poprawę środków ochrony środowiska w przemyśle naftowo-gazowym w Azji Środkowej. Celem projektu jest pomoc w poprawie efektywności sieci transportu ropy naftowej i gazu oraz wzmocnienie środków ochrony środowiska. Aby zrealizować ten projekt, celem było ustanowienie przepisów i działań w zakresie ochrony środowiska. Projekt skończył się w listopadzie 2010 roku, a jego całkowity budżet wyniósł 2 650 000 euro.

³⁸ L. Gusev «Współpraca Kazachstanu z Zachodem w sektorze energetycznym. Obserwator czasopisma naukowo-analitycznego». 2007; 53-60.

Od 1996 roku w ramach programu INOGATE wspólnie z krajami Azji Centralnej, Europy Wschodniej i Kaukazu zrealizowano ponad 70 projektów. Projekty obejmują wszystkie obszary inicjatywy energetycznej UE:

- Doradztwo techniczne i regulacyjne

Pomoc techniczna i regulacyjna w zakresie bezpieczeństwa energetycznego, efektywności i rozwoju rynku energii;

- Wdrażanie polityki efektywności energetycznej i energii odnawialnej;

- Planowanie energetyczne i finansowe poprzez poprawę statystyk energetycznych;

- Promocję inwestycji w efektywność energetyczną i energię odnawialną.

Kazachstan odniósł kolejny sukces w dyplomacji energetycznej, wchodząc po raz pierwszy na rynek europejski w 2007 roku.

Kazachstan dokonał kolejnego przełomu w dyplomacji energetycznej, wchodząc po raz pierwszy na rynek europejski w 2007 roku, a mianowicie podpisując umowę nabycia od Rompetrol Holding SA (Szwajcaria) 75% udziałów w The Rompetrol Group NV (TRG), który jest dużym holdingiem rafineryjnym w Rumunii o wartości 1,650 mld USD. Ekspertcy oceniają ten holding z wysokim poziomem wyposażenia technologicznego, dzięki niemu Kazachstan uzyskał dostęp do najbardziej konkurencyjnego rynku w Europie, ponadto uniknął problemów z transportowaniem przez Bosfor ropy naftowej, wreszcie nie ma pośredników w dostawach ropy naftowej. W 2009 r. Narodowa Spółka KazMunaiGas kupiła pozostałe 25 proc. akcji TRG i stała się pełnoprawnym właścicielem aktywów holdingu w Europie. W rezultacie kazachstańska ropa jest nieprzerwanie transportowana przez Rosję do Noworosyjska, skąd jest ładowana na kazachstański tankowiec, który przepływa przez Morze Czarne i jest przeładowywany do własnej rafinerii w Rumunii. Ponadto Kazachstan nabył sieć sprzedaży detalicznej w siedmiu krajach europejskich oraz rynki premium na Ukrainie, w Turcji i na Kaukazie. W 2008 roku KazTransOil nabył 100 procent udziałów w Batumi Industrial Holdings Limited (terminal naftowy) od Terminal Partners Limited za 325 milionów dolarów³⁹. Transakcje te stwarzają ogromne możliwości eksportu ropy naftowej przez Morze Czarne i wykorzystania rynku europejskiego.

Bruksela jest zainteresowana rozwojem ropociągu Baku-Tblisi-Ceyhan (BTC) omijającego Rosję, ponieważ nastąpił spadek udziału Europy w kazachstańskich projektach naftowo-gazowych: o 6,6% w CPC, o 6,5% w konsorcjum Karaczaganak i o 3,4% w Kaszaganie. Europejscy inwestorzy zmniejszyli swoje udziały w CPC z 10,6% do 4%. Rosja z kolei

³⁹ T.K. Tokaev «Ropa i gaz...», op. cit.: 264-269.

zwiększyła produkcję ropy naftowej na polu Tengiz, rozpoczęła działalność handlową na polu Kaszagan w Kazachstanie i ogłosiła zwiększenie mocy produkcyjnych CPC z 35 do 67 milionów ton do 2015 roku. Ponadto, działania UE osłabiły interes Chin. Z wyżej wymienionych powodów, UE została skierowana do transportu kazachskiej ropy koleją do Aktau, stamtąd przez Morze Kaspijskie do Baku, a następnie ponownie koleją do Batumi. Z Batumi ropa jest wysyłana przez Morze Czarne do Rumunii, gdzie znajduje się kazachski holding rafineryjny KazMunaiGaz Refinery. Kazachstan uważa tę trasę za marnotrawstwo i proponuje nowy projekt, Kaspijski System Transportu (CCTS), który jest popierany przez Azerbejdżan, ale Rosja i Iran wyrażają sprzeciw wobec tego projektu, powołując się na nieokreślony status Morza Kaspijskiego i bezpieczeństwo ekologiczne⁴⁰.

Jako beneficjent różnych europejskich programów współpracy energetycznej, Kazachstan wyznaczył dalsze priorytety na lata 2015-2016: poprawa zasad rynkowych, handel transgraniczny, gromadzenie danych energetycznych, bilans paliwo-energetyczny, wskaźniki energetyczne. Obecnie największym problemem w rozwoju rynku regionalnego są odmienne systemy zarządzania energią Białorusi i Rosji. Jak również nieporozumienia polityczne w sprawie wykorzystania transgranicznych zasobów wodnych między Uzbekistanem, Kirgistanem i Tadżykistanem. Zgodnie z celami rozwojowymi sektora energetycznego, polegającymi na przyciągnięciu większej liczby inwestycji infrastrukturalnych w ramach Inicjatywy Baku i przy wsparciu programu INOGATE, w sektorze krajowym przyjęto już międzypaństwowe standardy dotyczące ropy i gazu, a system statystyki energetycznej został ulepszony.

Ponadto infrastruktura elektroenergetyczna krajów Azji Środkowej jest uzależniona od rzek transgranicznych. Obecność głównych rzek transgranicznych w regionie, w tym Syr Darya i Amu Darya (Afganistan, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan), Chu i Talas (Kirgistan i Kazachstan), Tarim (Kirgistan, Tadżykistan, Chiny), Or (Chiny, Kazachstan), Irtysz (Chiny, Kazachstan, Rosja), Ural, Ishim, Tobol (Kazachstan, Rosja) oraz Ural, Ishim i Tobol (Kazachstan, Rosja) wymaga opracowania wspólnych ram prawnych dla dystrybucji energii dla alokacji zasobów energii wodnej, uzasadnienia i koordynacji dużych projektów budowy elektrowni wodnych w regionie, poprawy przepisów inwestycyjnych i środowiskowych, metod oceny ryzyka systemowego i opracowania nowych modeli decyzyjnych.

⁴⁰ M.A. Likhachev «*Projekty infrastruktury naftowej UE i Kazachstanu*», 2012

Oprócz problemów infrastrukturalnych istnieje szereg problemów związanych z globalnymi problemami gospodarczymi. Europa, będąca tradycyjnym regionem importującym kazachską ropę, w dłuższej perspektywie będzie ograniczać popyt na ropę. Według prognoz ekspertów rafinacja ropy naftowej i jej import w Europie będą spadać o 0,4% rocznie do 2040 r. Eksperci dowodzą, że do 2014 r. import ropy naftowej wzrastał, a wielkość rafinacji ropy naftowej w Europie spadała, a po 2014 r. wykazywała odwrotną tendencję⁴¹.

Przyczynami tego trendu są: powolny wzrost gospodarczy, polityka mająca na celu redukcję emisji dwutlenku węgla i poprawę efektywności energetycznej, zapotrzebowanie na wprowadzenie zaawansowanych technologii, reformy społeczne i wprowadzenie zielonej gospodarki. Emisje gazów cieplarnianych są poważnym problemem dla Unii Europejskiej. System handlu uprawnieniami do emisji (ETS) i podatek od emisji są przedmiotem dyskusji Komisji Ochrony Środowiska Parlamentu Europejskiego (2016), która proponuje szereg zmian w systemie ETS, który ma wejść w życie w 2020 r.⁴² Nowa polityka w zakresie regulacji emisji gazów cieplarnianych (UE, kraje OECD) staje się nowym wyzwaniem dla Kazachstanu w zakresie rozwoju zagranicznej polityki energetycznej.

Jednak w 2013 r. w ramach VI Astańskiego Forum Ekonomicznego opracowano koncepcję zrównoważonej strategii energetycznej dla przyszłości Kazachstanu do 2050 r., która uwzględniała przejście kraju na "zieloną gospodarkę". Twórcy tej strategii odbyli szereg spotkań z Sekretariatem Generalnym ONZ, co zaowocowało jej zatwierdzeniem przez ONZ⁴³ [Abykaev et al. 2013: 154].

Koncepcja składa się ze 154 stron: 7 rozdziałów poświęconych sektorowi energetycznemu Republiki Kazachstanu i światowemu sektorowi energetycznemu, krajowej problematyce energetycznej, celom strategicznym, analizie zasobów, realizacji strategii, parametrom i etapom realizacji, planowi działania. Dokument przewiduje realizację krajowej inicjatywy „Zielony Most” „Zielony Wzrost”, z uwzględnieniem uchwał „Rio 20” Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie Zrównoważonego Rozwoju. Pierwsza sekcja Konwencji zawiera ustęp dotyczący inicjatyw UE, Rosji i Białorusi w sektorze energetycznym. Odnośnie inicjatyw UE podkreśla się, że przy opracowywaniu strategii Kazachstanu należy uwzględnić trzy zapisy „Europejskiej strategii na rzecz energii zrównoważonej, konkurencyjnej i wolnej od ryzyka”:

⁴¹ «Krajowy Raport Energetyczny», 2017: 35.

⁴² Krajowy Raport..., op. cit., 157.

⁴³ N.A. Abykaev, O.L. Kuznetsov, N.S. Bekturganov, A.T. Sapitsyn, A.A. Zeinullin, Shcheulin «Koncepcja strategii zrównoważonej energii Kazachstanu do lat 2050», 2013: 154.

zalecenia dotyczące pełnej analizy sektora energetycznego UE; zalecenie rozważenia wykorzystania węgla kamiennego i brunatnego; przegląd struktur legislacyjnych w zakresie efektywnego wykorzystania energii⁴⁴.

Okazało się, że w drugiej dekadzie po odzyskaniu przez Kazachstan niepodległości stosunki z Unią Europejską przyjęły zupełnie inny obrót. Podczas gdy w latach 90. na kazachstańskich polach naftowych i gazowych działały duże zachodnie KTN, do 2007 r. i później budowano średnio- i długoterminowe ramy prawne oraz infrastrukturę do transportu zasobów energetycznych do Europy. Od 2007 r. Kazachstan po raz pierwszy wszedł na europejski rynek ropy i gazu, kupując holding rafineryjny The Rompetrol Group NV (TRG) w Rumunii oraz terminal naftowy Batumi Industrial Holdings Limited w Gruzji w 2008 roku. Astana próbuje również nabyć przemysł naftowy w Czechach, Włoszech i na Litwie. Kazachstan skorzystał z pomocy finansowej w ramach programu INOGATE w celu zreformowania przepisów dotyczących ropy naftowej, których UE wymaga przede wszystkim do dalszego pogłębionego dialogu.

W trakcie współpracy pojawił się szereg problemów w zakresie transportowania energii ze względu na dezintegrację Azji Środkowej i rosnącą obecność Rosji i Chin na kazachskich złożach naftowych i gazowych. Światowe kryzysy gospodarcze (spadek cen ropy i dewaluacja w Kazachstanie) mają negatywny wpływ na UE, czego UE się nie spodziewała. "Zielona polityka" UE (dotycząca ograniczenia importu ropy i gazu do 2040 r. oraz rozwoju nowej polityki energetycznej w UE od 2014 r.) również spowalnia rozwój relacji energetycznych UE-Kazachstan. Pomimo "kroku wstecz" UE, Kazachstan staje na wysokości zadania, proponując swoją Koncepcję Zrównoważonej Strategii Energetycznej dla Przyszłości Kazachstanu do 2050 r., która opiera się na "zielonym wzroście" rozwoju gospodarczego i energetycznego.

Streszczenie:

Kazachstan jest bogaty w ropę naftową, gaz ziemny i inne surowce i jest uznawany przez Unię Europejską za kraj o znaczeniu strategicznym w Azji Środkowej. W latach 90. UE była głównym inwestorem w kazachstańskie pola naftowe i gazowe, ale obecnie traci pozycję w konkurencji z Rosją i Chinami. UE stopniowo traci aktywa na głównych polach naftowych i gazowych oraz rurociągach w regionie Morza Kaspijskiego. Z powodu tych problemów UE opracowuje nową politykę energetyczną.

W artykule dokonano analizy kierunków rozwoju współpracy energetycznej Republiki Kazachstanu z Unią Europejską. Koncentrując się na specyfice polityki energetycznej

⁴⁴ Ibidem, s. 14.

Kazachstanu w latach 90. i 2000., analizie poddano główne dokumenty polityki zagranicznej dotyczące stosunków energetycznych Kazachstanu z UE. Pisząc niniejszy artykuł, autor przyjmuje podejście analizy strukturalnej, opierając się na następujących ramach metodologicznych: koncepcji liberalizmu w badaniu stosunków gospodarczych, teorii neorealistycznej definiującej ideologię UE oraz teorii geopolitycznej w celu identyfikacji czynników determinujących współpracę.

Słowa kluczowe:

Współpraca energetyczna, Kazachstan, Unia Europejska

Key words:

Energy cooperation, Kazakhstan, European Union

Bibliografia:

1. Tokaev T.K. *«Ropa i gaz niepodległego Kazachstanu: Wydarzenia. Dane. Ludzie 1991-2016»*, 2017;
2. Abykaev N.A., Kuznetsov O.L., Bekturganov N.S., Sapitsyn A.T., Zeinullin A.A., Shcheulin *«Koncepcja strategii zrównoważonej energii Kazachstanu do lat 2050»*, 2013.
3. *«Krajowy Raport Energetyczny»*, 2017;
4. D. A. Degterev, K. P. Kurylev *«Polityka zagraniczna krajów WNP»* 2017;
5. Gusev L. *«Współpraca Kazachstanu z Zachodem w sektorze energetycznym. Obserwator czasopisma naukowo-analitycznego»*. 2007;
6. Esdauletova A.M. *«Bezpieczeństwo energetyczne: Unia Europejska, Rosja, Kazachstan»*, 2008;
7. Likhachev M.A. *«Projekty infrastruktury naftowej UE i Kazachstanu»*, 2012;
8. Nazarbaev N. A. *«Ścieżka Kazachstanu»*, 2006;
9. Tokaev T.K. *«Współpraca naftowo-gazowa Kazachstanu z Unią Europejską»*, 2009